

УДК 94:341.217:061:341.322.5(497.1)“1991/2008”(043.3)

К. О. Шимкевич

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖУРЯДОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ НА ТЕРЕНАХ КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ (1991–2008 рр.)

Стаття присвячена діяльності міжурядових та громадських організацій, які займалися подоланням наслідків масових порушень прав людини на теренах колишніх югославських республік. Автор відзначає, що масштабність воєнних злочинів вимагала від інституцій об'єднувати зусилля та координувати свою роботу на двох рівнях – міжнародному та місцевому. Внаслідок чого була розроблена низка спеціалізованих механізмів, які сприяли вирішенню першочергових потреб постраждалих під час збройних конфліктів, та врегулюванню нагальних проблем у постконфліктних суспільствах.

Ключові слова: воєнні злочини, примусові механізми, “мирний активізм”, “подолання минулого”, гуманітарна та правозахисна робота.

Масові злочини проти мирного населення є характерною рисою багатьох збройних конфліктів. Позиція світового співтовариства, як правило, спрямована на попередження таких порушень, а в разі неможливості цього – на подолання їх наслідків. Однак, міжнародні правозахисні механізми, сформовані ООН після Другої світової війни, для більшості сучасних локальних воєн виявились непридатними та недієвими саме у справі захисту мирного населення. Досить показовою у цьому відношенні стала Балканська криза кінця ХХ – початку ХХІ ст., під час якої воєнні злочини проти мирних жителів набули неконтрольованого та масштабного характеру. Важлива роль у відстеженні та спробах їх припинення належала різноманітним інституціям – міжурядовим та громадським, міжнародним та національним. Діяльність подібних організацій у різних регіонах світу у 2010-х рр. активізувалась через збільшення випадків масових злочинів, скоєних проти цивільних осіб під час локальних конфліктів. Тому вивчення досвіду міжурядових та громадських організацій у вирішенні даного аспекту Балканської кризи є актуальним і важливим.

У статті здійснено спробу узагальнити основні напрямки діяльності різноманітних організацій міжнародного та національного рівня щодо подолання наслідків воєнних злочинів на території колишніх югославських республік упродовж 1991–2008 рр. Даний аспект Балканської кризи досить фрагментарно відображений у роботах українських та зарубіжних науковців. Здебільшого, дослідники увагу приділяють вивченню діяльності провідних міжнародних (ООН та її спеціалізованих інституцій) та регіональних (ЄС та НАТО) організацій. Основний акцент досліджень був зосереджений на вивченні дипломатичного та політичного напрямків роботи означених інституцій [1-3]. Окрім того, вчені побіжно розглядали і гуманітарну діяльність ООН, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнародного комітету Червоного Хреста [4-6]. Втім, майже не вивченою є робота європейських та національних неурядових інституцій, їх взаємодія із міжнародними організаціями. З огляду на зростаючу кількість порушень прав людини у різних регіонах світу, означена проблематика потребує більшої уваги з боку дослідників, та має не тільки науково-теоретичне, а й практичне значення.

Масові воєнні злочини часів Балканської кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст. та їх наслідки негативно позначились на всіх сферах внутрішнього життя та міждержавних відносинах у Західних Балканах. Уряди колишніх югославських республік займались відстоюванням незалежності своїх держав у ході міжетнічних конфліктів, і не мали відповідних фінансових, матеріальних, людських ресурсів для попередження порушень та врегулювання їх наслідків. Тому до цих процесів, на прохання керівників новостворених республік, світової громадськості, активістів чи за власним бажанням, долучились різноманітні міжурядові та громадські організації.

Масштабність злочинів вимагала від представників тих організацій, які долучилися до подолання наслідків масових порушень прав людини у країнах колишньої Югославії, об'єднувати та координувати свої. Серед основних напрямків їх роботи упродовж 1991–2008 рр. варто детальніше охарактеризувати наступні: розробка міжурядових примусових механізмів; створення спеціальних інституцій із розслідування та покарання за скоєні воєнні злочини; подолання їх наслідків у правозахисному та гуманітарному контексті тощо.

Розробка міжурядових механізмів під егідою ЄС та ООН

Першою спробою попередити ескалацію масового насилля під час Балканської кризи була “превентивна дипломатія”, застосована у 1991 р. Європейським Економічним Співтовариством (з 1993 р. – Європейський Союз) та Народою з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. – Організація з безпеки і співробітництва в Європі) [7, с. 6]. Головний акцент був зроблений на застосуванні дипломатичних і політичних зусиль, які б дозволили врегулювати кризу та захистити цивільне населення від можливих військових конфліктів. Спеціально для реалізації цих завдань була створена Міжнародна конференція по колишній Югославії під егідою ЄС та ООН. Втім, подібні заходи виявились неефективними та невдалими: спочатку у Хорватії, а згодом у Боснії і Герцеговині локальні протистояння переросли у гострі міжетнічні конфлікти, у ході яких масово порушувались права людини.

Тому ініціатива щодо подолання наслідків кризи, у тому числі воєнних злочинів, перейшла до ООН, яка координувала зусилля міжурядових та громадських інституцій у даних напрямках. Саме під керівництвом

ООН міжнародні організації розробили та почали застосовувати примусові механізми, які мали зупинити насилля проти мирних жителів. До них відносилися: режим санкцій, проведення операцій з підтримки миру, “політика примусу до миру” та повоєнна миротворчість.

Режим санкцій став першим примусовим механізмом, який мав зупинити масові порушення прав людини у колишній Югославії. Санкції запроваджувалися Радою Безпеки ООН (РБ ООН) поступово, через прийняття низки резолюцій упродовж 1991–1996 рр. та 1998–2001 рр. [8] Документи передбачали створення умов для подальшого політичного діалогу із учасниками конфліктів щодо зупинення військових дій та припинення злочинів проти різних етнорелігійних груп. Втім, санкції виявились досить неефективними і не зупинили ескалацію масового насилля проти цивільного населення.

На прохання урядів колишніх югославських республік РБ ООН прийняла рішення створити Сили ООН з охорони (СООНО) [8, резолюція 743], які проводили у Західних Балканах операції з підтримки миру. Втім, військовослужбовці СООНО мали обмежені повноваження, що проявлялось у неможливості застосовувати воєнну силу для захисту цивільного населення. Миротворці займались виключно гуманітарною та моніторинговою діяльністю, що дозволило лише частково локалізувати кризу у межах колишньої Югославії, але не зупинило злочини проти мирних жителів. Масовий характер порушень змусив РБ ООН продовжити мандат СООНО у постконфліктний період, що було необхідно для комплексного подолання наслідків злочинів у Боснії і Герцеговині, Македонії, Хорватії.

Значну допомогу у впровадженні санкцій та проведенні операцій з підтримки миру надавали ЗЄС та НАТО. Обидва військово-політичні блоки проводили операції у колишній Югославії, але до безпосереднього військового врегулювання міжетнічних конфліктів у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії та Хорватії був залучений тільки Північноатлантичний альянс. Діяльність НАТО у країнах колишньої Югославії отримала у науковій літературі назву “політика примусу до миру” [7, с. 13–14], у межах якої відбувся перехід до реальних дієвих заходів, спрямованих на захист мирного населення.

Реалізація “політики примусу до миру” відбувалась упродовж двох етапів – воєнного та постконфліктного. Під час першого етапу були нанесені авіаудари по позиціям боснійських та хорватських сербів упродовж 1994–1995 рр. та по СРЮ у 1999 р. Це зупинило скоєння масових воєнних злочинів проти цивільного населення, хоча і викликало неоднозначну реакцію світового співтовариства.

Окрім того, завдяки воєнному втручанню НАТО були підписані мирні угоди, які призвели до припинення конфліктів – Вашингтонська угода 1994 р., Дейтонські мирні угоди 1995 р., Військово-технічна угода 1999 р., Охридська рамкова угода 2001 р. Підписання даних угод можна вважати своєрідними доказами провалу європейських дипломатичних зусиль. Водночас, підписання Охридської рамкової угоди у серпні 2001 р. стало успіхом скоординованих дипломатичних зусиль ЄС та воєнної підтримки НАТО щодо припинення конфлікту в Македонії.

У постконфліктний період присутність НАТО у колишній Югославії посилилась, що було обумовлено необхідністю: реалізовувати військові та правові аспекти Дейтонської, Вашингтонської, Військово-технічної, Охридської мирних угод; провести роззброєння всіх учасників воєн; контролювати внутрішню ситуацію у сфері безпеки у колишніх югославських республіках; здійснювати моніторинг у сфері прав людини; співпрацювати із правозахисними та гуманітарними організаціями міжнародного та місцевого рівня.

Подібна трансформація примусових механізмів від дипломатичних зусиль до військового втручання обумовлювалась виключно ескалацією кризи і зростанням жертв серед цивільного населення. Непрямий тиск і погрози виявились недовірливими, тому тільки відкрите військове втручання зупинило скоєння воєнних злочинів і допомогло долати їх наслідки.

Створення спеціальних інституцій із розслідування та покарання

Застосування примусових інструментів сприяло завершенню активної фази Балканської кризи та створило умови для детального вивчення фактів порушень, а також пошуку та притягнення до відповідальності осіб, які були причетні до скоєння злочинів.

Проблема недотримання прав людини у колишній Югославії перебувала під постійним контролем ООН, яка з моменту ескалації конфлікту отримувала з різноманітних джерел повідомлення про значні жертви серед мирного населення, масові вбивства, переслідування, насильницьку депортацію. Тому РБ ООН у жовтні 1992 р. ініціювала створення спеціалізованої інституції – Комісії експертів [8, резолюція 780], до компетенції якої входило розслідування воєнних злочинів.

Комісія експертів стала першою інституцією ООН, діяльність якої передбачала збір, розгляд та аналіз фактів про серйозні порушення Женевських конвенцій та норм міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії. Головними досягненнями Комісії експертів були: збір великої кількості фактичного і документального матеріалу; створення бази даних про масові порушення прав людини на території колишньої Югославії; встановлення значних масштабів загибелі цивільних осіб у ході конфліктів у Боснії і Герцеговині та Хорватії; визначення характеру порушень, які були складовою політики урядів республік колишньої Югославії, як систематичного та цілеспрямованого.

Збором інформації про злочини займались також і місії ЄС. Втім, вони створювались з метою дослідження конкретних випадків порушень – насилля проти мусульманських жінок у Боснії і Герцеговині та Хорватії. Перша місія ЄС працювала у цих республіках упродовж 18–24 грудня 1992 р., а друга – 19–26 січня 1993 р. Наслідком діяльності цих місій ЄС стало підтвердження фактів загибелі людей та масового насилля проти жінок.

Результатами роботи Комісії експертів ООН та місій ЄС стало підтвердження масового характеру злочинів, тому постало питання про необхідність покарання винних за їх скоєння. Це стало приводом до

створення наступної інституції ООН – Міжнародного трибуналу по колишній Югославії (далі – МТКЮ), появу якого визначила РБ ООН у резолюції 827 (1993) від 25 травня 1993 р. [8, резолюція 827].

Діяльність МТКЮ була багатовекторною, зумовленою необхідністю детального дослідження злочинів на території колишньої Югославії. Серед основних напрямків роботи трибуналу можна виділити: активну співпрацю із різноманітними організаціями; взаємодію з миротворчими та поліцейськими контингентами у Боснії і Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії; співробітництво із урядами колишніх югославських республік. Останньому аспекту МТКЮ приділяв найбільше значення, оскільки безпосередні контакти із керівниками даних держав змогли забезпечити успішне та ефективне проведення розслідувань, дослідження випадків порушень прав людини, пошуку та видачі підозрюваних осіб.

Під час конфліктів не існувало можливості приділяти достатню увагу розслідуванню фактів порушень та покаранню винних осіб. Тому основна робота у цих напрямках розпочалася тільки після підписання Дейтонської та Ердутської мирних угод. Це дозволило прокурорській та слідчій службам МТКЮ розгорнути повномасштабну роботу на території колишніх югославських республік. До співпраці, під сильним тиском ЄС і США, були залучені й національні уряди цих країн. Це дозволило виробити концепцію розслідування численних фактів скоєння воєнних злочинів. Так, прокурорська служба трибуналу зосередилася виключно на справах проти політичних та військових високо посадовців, у той час як національні суди у колишніх югославських республіках займались розглядом справ, відкритих проти військовослужбовців нижнього та середнього рівня.

Правозахисний та гуманітарний виміри подолання наслідків воєнних злочинів

Окрім покарання за воєнні злочини, актуальним було і надання невідкладної правозахисної та гуманітарної допомоги постраждалому населенню.

Правозахисною діяльністю займались ОБСЄ, інституції ООН та низка неурядових спеціалізованих організацій, працівники яких зосереджувались на створенні практичних інструментів, що мали забезпечувати дотримання прав людини та ліквідацію наслідків їх порушень.

Першими правозахисними організаціями, які ще до початку офіційного розпаду югославської федерації звернули увагу та зафіксували значні порушення у сфері прав людини, стали “Наглядач за правами людини” (*Human Rights Watch*) та “Гельсінська група”. Діяльність міжнародних неурядових правозахисних організацій під час Балканської кризи була спрямована переважно на спостереження за правами людини та фіксацію їх порушень. В цілому, місії моніторингу та спостереження виявились малоефективними, бо вони дозволили тільки фіксувати порушення. Більш практичним виявилось оповіщення світової громадськості про воєнні злочини, відкриття регіональних представництв Управління Верховного комісара ООН з прав людини та Інститутів омбудсменства у колишніх югославських республіках. Їх зусилля дозволили розробити довготривалі проекти, спрямовані на подолання наслідків порушень та формування атмосфери толерантності у постконфліктних західнобалканських суспільствах. Упродовж 1991–2008 рр. правозахисні інституції співпрацювали із чисельними організаціями, здебільшого міжнародними гуманітарними та місцевими громадськими.

Гуманітарною діяльністю займались спеціалізовані неурядові громадські та міжнародні організації, які діяли під безпосереднім контролем УВКБ. Їх робота була зосереджена на вирішенні гуманітарних проблем, які були досить масштабними, тому їх подолання розпочалося ще під час міжетнічних конфліктів і продовжується у 2010-х рр.

Головні напрямки роботи працівників міжурядових та неурядових установ зосереджувались на постачанні до колишніх югославських республік гуманітарних вантажів, які були необхідні для цивільного населення у постконфліктний період; психологічній та соціальній адаптації постраждалих, біженців і військовослужбовців; відновленні об’єктів медичної, соціальної і житлової інфраструктури.

Окрім того, розроблялись механізми повернення вимушених вигнанців і продовження процесу розшуку загиблих і зниклих без вісти. Все це сприяло реалізації проектів з поетапного подолання наслідків воєнних злочинів, які продовжують залишатись наріжним каменем у процесі повоєнної відбудови.

Окрім міжурядових та міжнародних інституцій до правозахисної та гуманітарної діяльності долучались місцеві громадські організації, що дозволило ефективно вирішувати різноманітні проблеми на *локальному рівні*. Компетенція цих організацій мала змішаний характер, що проявлялось у комплексному характері вирішення наслідків порушень прав людини під час різних періодів кризи.

За активної співпраці із чисельними волонтерськими групами та громадськими центрами, були вироблені два дієві підходи до подолання проявів злочинів і їх наслідків – “мирний активізм” та “подолання минулого”. У їх межах відбувалося надання гуманітарної, політичної та правової допомоги мирному населенню, біженцям, жертвам злочинів.

“Мирний активізм” передбачав вироблення низки заходів, спрямованих на врегулювання збройних і суспільних конфліктів виключно мирним шляхом; проведення антивоєнних ініціатив через організацію так званих “днів миру” та “мирних караванів”; надання гуманітарної та правозахисної допомоги постраждалому населенню; підтримку волонтерського руху; збір даних про воєнні злочини.

“Подолання минулого” або “робота з минулим” – це діяльність, спрямована на дослідження проявів воєнних злочинів та ознайомлення із ними громадськості [9, str. 105]. Цей напрямок у роботі західнобалканських неурядових організацій сформувався наприкінці 1990-х рр. і став пріоритетним, оскільки охоплював декілька вимірів – вивчення злочинів, збір документального та фактологічного матеріалу про них; формування у суспільствах культури толерантності та ведення “мирного активізму”; моніторинг судових процесів над військовими злочинцями у судах місцевої юрисдикції; надання правової допомоги постраждалим та їх родинам; ведення діалогу із урядовими інституціями щодо підтримки жертв конфліктів.

З метою розширення “роботи з минулим” на весь регіон, провідні громадські організації Західних Балкан “Центр гуманітарного права” (Белград), “Центр подолання минулого – Документа” (Загреб) та “Дослідницький і документальний центр” (Сараєво) у 2008 р. створили у Пріштині (Косово) “Регіональну комісію для встановлення фактів про всіх жертв військових злочинів та інших серйозних порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991–2001 рр.” [10]. Діяльність Регіональної комісії була направлена на дослідження воєнних злочинів у місцях компактного проживання національних меншин, визнання причетності до порушень представників з усіх колишніх югославських республік. Окрім того, діяльність Регіональної комісії передбачала залучення державних керівників до процесу розслідування, до виплати компенсацій, створення відповідних установ щодо роботи з біженцями, переселеними особами, постраждалими; до формування постконфліктної колективної пам’яті та руйнування міфів про злочини.

Таким чином, міжурядові та громадські організації міжнародного та національного рівнів приймали безпосередню участь не тільки у спробах зупинити конфлікт, та врегулювати його по завершенню активних військових дій, а й у процесах ліквідації наслідків масових порушень прав людини. У діяльності всіх організацій можна виділити два періоди – воєнний та постконфліктний, кожний з яких мав свою специфіку, зумовлену зміщенням акцентів у напрямках роботи інституцій, викликаних змінами політичної та військової ситуації на території колишніх югославських республік. У воєнний період – головним було надання невідкладної допомоги, у постконфліктний – адаптація до мирного життя.

В цілому, діяльність всіх типів організацій можна охарактеризувати як багатовекторну та багатоаспектну, що було викликано масовим характером воєнних злочинів під час Балканської кризи. Завдяки скоординованій співпраці, на міжнародному та локальному рівнях була реалізована низка практичних та дієвих заходів з надання невідкладної і постконфліктної допомоги цивільному населенню. Практичний досвід, напрацьований у країнах колишньої Югославії може бути корисним для постконфліктних суспільств і в інших регіонах світу.

Джерела та література

1. Балдинюк О.В. Гуманітарна діяльність ООН у контексті врегулювання збройних конфліктів (1999–2000 рр.) : дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Балдинюк Олександр Васильович. – К., 2000. – 222 с.
2. Березин А.В. Политика Европейского союза на начальном этапе югославского кризиса (1990–1992 гг.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. политич. наук : 23.00.04 / Березин Алексей Владимирович. – М., 2009. – 25 с.
3. Хинкова С. Югославский случай. Этнические конфликты в Югоизточна Европа / Соня Хинкова. – София : Издателска къща, 1998. – 182 с.
4. Гуменюк А.Г. Роль ООН у врегулюванні конфліктів на терені колишньої Югославії (перша половина 90-х рр.) : дис... канд. політ. наук : 23.00.04. – К., 2000. – 204 с.
5. Mooney E.D. Presence, ergo protection ? UNPROFOR, UNHCR and the ICRC in Croatia and Bosnia and Herzegovina / Erin D. Mooney // International Journal of Refugee Law. – 1995. – Vol. 7. – Issue 3. – pp. 407–435.
6. Reka B. UNMIK as international governance in post-war Kosova: NATO's Intervention, UN Administration and Kosovar Aspirations / Blerim Reka. – Tiranë; Pristina : Logos-a, 2003. – 386 p.
7. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 года на заседании Совета Безопасности на высшем уровне. A/47/277, S/24111. – 2 июля 1992 г. – 23 с.
8. Резолюції Ради Безпеки ООН за 1991–2014 рр.
9. 20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije / Uredile Helena Rill, Tamara Šmidling, Ana Bitoljanu. – Beograd–Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2007. – 306 str.
10. Konzultacijski process o Inicijativi za osnivanje REKOM. – Pregled mišljenja, prijedloga i preporuka. – Srpanj – prosinac 2009. / Koalicija za REKOM. – Beograd 7: Fond za humanitarno pravo, 2010. – 128 str.

Shymkevych K.O. The main areas of the activities of intergovernmental and nongovernment organizations in overcoming of war crimes consequences in former Yugoslavia (1991–2008)

The article is devoted to the activity of intergovernmental and nongovernment organizations in overcoming of the consequences of mass violations of human rights in the former Yugoslav republics. The author states that war crimes had mass character that is why mentioned institutions were forced to combine and coordinate their efforts on both international and local levels. This allowed investigating specialized mechanisms for solving primary needs of the population during the war conflict and addressing the consequences of massive violations in the Yugoslav post-conflict societies.

Key words: war crimes, the coercive mechanisms, peace activism, dealing with the past, humanitarian and human rights work.

Шимкевич Е. А. Основные направления деятельности межправительственных и общественных организаций по преодолению последствий военных преступлений на территории бывшей Югославии (1991–2008 рр.)

Статья посвящена деятельности межправительственных и общественных организаций, занимающихся урегулированием последствий массовых нарушений прав человека на территории бывших югославских республик. Автор отмечает, что масштабность военных преступлений требовала, чтобы институции объединяли усилия и координировали свою работу на двух уровнях – международном и местном. Это позволило разработать комплекс специализированных механизмов, которые способствовали решению первоочередных потребностей во время вооруженных конфликтов, и урегулированию последствий массовых нарушений в постконфликтных обществах бывшей Югославии.

Ключевые слова: военные преступления, механизмы принуждения, “мирный активизм”, “преодоление прошлого”, гуманитарная и правозащитная работа.